

ZVONIMIR JUNKOVIĆ

PRETPOSTAVKE O FONOLOŠKOJ VRIJEDNOSTI SAMOGLASNOGA R

§ 1. Jezične stavove iliraca i njihove sporove s vukovcima danas je teško razumjeti: na prvi se pogled čini besmislenim žrtvovati, zaradi sloge sa štokavcima, dva narječja — čakavsko i kajkavsko, a zatim uporno braniti *h* u genitivu množine, rogato *ě* i popratni samoglasnik uz *r*. Shvaćanja hrvatskih jezikoslovaca 19. stoljeća — Babukića, Šuleka, A. Starčevića, I. Brlića, Vebera Tkalčevića i drugih — bila bi, prema tome, za suvremenu lingvistiku beznačajna. Međutim, kad se naoko nesuvisli sudovi dovedu u međusobnu vezu, i kad se izvori prouče savjesno i iscrpno, kako je to učinio Ljudevit Jonke,¹ onda se vidi da zgrada počiva na čvrstoj osnovici. Uzmimo za primjer pisanje samoglasnoga *r*: popratni su samoglasnici — *e*, *a* ili *è*, *à* — s praktičnoga gledišta zaista suvišni i, pored toga, samo zamućuju odnose unutar parova kao *grma* — *germa*, *mrvva* — *marva*. Jonke je pokazao da prividnu zamršenost opravdavaju pogledi iliraca na odnos između pučkoga i književnog jezika, te njihovi stavovi s obzirom na političko i kulturno jedinstvo južnih Slavena. Nastavljajući taj posao, u ovome bih prilogu htio istaći u kolikoj se mjeri jezični osjećaj naših gramatičara slaže, kad je posrijedi fonološka vrijednost glasa *r*, s današnjim lingvističkim tumačenjima.

§ 2. Vjeran načelu »piši kako govoriš«, Vuk je Stefanović Karadžić smatrao da se pisanje samoglasnoga *r* mora i fonetski opravdati. Zato je tvrdio da se u riječima *vrsta*, *prvi*, *brdo*, *grlo* i sl. ne izgovara nikakav popratni samoglasnik. Hrvatski su jezikoslovci branili suprotno mišljenje i isticali da se ispred *r* čuje neki »mukli ili poluněmi glas« (Babukić), »poluglasnik« (Šulek), »mukli glasnik« (Veber), »samoglasac« (A. Starčević).² Već je Grammont pokazao da sonanti *l*, *r*, *m*, *n* nisu, s fonetskoga

¹ *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb, 1965, str. 9—163.

² Jonke, op. cit., str. 81—105.

gledišta, samoglasni: tamo gdje ti suglasnici tvore slog, javlja se uvijek popratni samoglasnik, i to ispred njih ili iza njih. Po toj se osobini upravo i razlikuju njemačke riječi *Sabbel* »slina« = *zab^ol* ili *sab^ol*, *Acker* »polje« = *ak^or*, od francuskih *sable* »pijesak« = *sabl^o*, *âcre* »opor« = *ak^r^o*.³ Još prije Grammonta, do sličnoga je zaključka došao Rousselot, koji je, služeći se kimografom, proučavao i naše *r*: *p^orst*, *v^ort*, *t^org*.⁴ Suvremena istraživanja nisu pobila mišljenje francuskih fonetičara.⁵ Da su ilirci dobro uočili postojanje popratnoga samoglasnika ispred *r*, pokazuje i jezično isprepletanje: Francuzi izgovaraju *Trst* i *trust* na isti način — *tr^ost*, a Jugoslaveni mjesto *luvr^o* »Louvre«, *sartr^o* »Sartre« kažu *luv^or*, *sart^or*.

§ 3. Ali načelo »piši kako govoriš« bliže je fonologiji nego fonetici: različitim se slovima češće obilježuju različiti fonemi nego različita ostvarenja istoga fonema; zato imamo jedno *n* za *dan* i *dangubu*, jedno *š* za *maštu* i *mašču*.⁶ Karadžićev pravopis — *marva*, *mrva*, *mrava* za *marva*, *m^orva*, *mrava* — pretpostavlja da *r* i *^or*, iako fonetski različiti, predstavljaju istu fonološku jedinicu. S takvim se gledištem slaže klasična praška fonologija: budući da je prizvuk *o* vezan uz *r*, ne može se smatrati samostalnim fonemom; drukčije stanje vidimo u bugarskom, gdje pored *^or* i *r^o* dolaze i spojevi kao *k^ošt^o* »kuća«, *p^ot* »put«.⁷ Ako riječi *urvati*, *urvati*, *jutro*, *utro*, *mrva* rastavimo na slogove: *ur-va-ti*, *u^or-va-ti*, *ju-tro*, *u-t^or-o*, *m^or-va*, onda je očito da se *r* i *^or* ne ostvaruju u jednakoj okolini: *r* pripada uvijek rubnome dijelu sloga, a *^or* središnjem. U pitanju su, dakle, dvije inačice jednoga fonema. Fonološka transkripcija — /ur-va-ti/, /u-r-va-ti/, /ju-tro/, /u-tr-o/, /mr-va/ — savršeno se poklapa s Karadžićevim pravopisom, gdje debeli jerovi označuju granicu između slogova: *urvati*, *utro*. Ilirički način pisanja, *mrva* = *m^erva* ili *m^arva*, premda fonetski ispravan, ne bi imao fonološkoga opravdanja. Ali ni Karadžić ne postupa u svim slučajevima dosljedno. Odnosu *r* : *^or* odgovara odnos *j* : *i*, usp. *zaj-ma*, *za-i-ma*, *ja-ko*, *i-a-ko*, *si-na*, fonološki /zai-ma/, /za-i-ma/, /ia-ko/, /i-a-ko/, /si-na/ ili /zaj-ma/, /za-j-ma/, /ja-ko/, /j-a-ko/, /sj-na/. Valjalo bi, prema tome, upotrebljavati jedno slovo za oba glasa: *zaima*, *zavima*, *iako*, *ivaiko*, *sina*, odnosno *zajma*, *zavjma* ... *sjna*.

§ 4. Neki fonolozi smatraju da podjela na slogove nije bitna, jer samoglasnost i slogotvornost idu zajedno. Slijed *zajma* i slijed *zaima* uspoređuju se kao cjeline, pa se dolazi do zaključka da su *j* i *i* ostvarivi u istom položaju. Oni su, dakle, u opreci i predstavljaju dva fonema, /j/ — /i/.⁸ Takav način gledanja opravdava Karadžićevu upotrebu dvaju

³ *Traité de phonétique*, Pariz, 1933, str. 103—104. Popratni ćemo samoglasnik obilježiti kružićem *o*.

⁴ *Principes de phonétique expérimentale*, Pariz, 1924, str. 641—643.

⁵ Popratni samoglasnički elemenat, jače i redovitije izražen ispred *r* a slabije i neredovito iza njega, utvrdio je i A. Peco, usp. *Bulletin de la Faculté des lettres de Strasbourg* 38 (1960), str. 197—198.

⁶ Usp. moj članak o glasovima *s* i *z*, *Jezičnik* 15 (1967—68), str. 76—82.

⁷ N. S. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Pariz, 1957, str. 62.

⁸ A. Martinet, *Eléments de linguistique générale*, Pariz, 1960, str. 74.

slova, *j* i *i*, ali ne opravdava upotrebu istoga slova za nesamoglasno i samoglasno *r*. Riječi *urvati*, *uřvati*, *jutro*, *utro*, *mrva* moramo fonološki shvatiti kao /urvati/, /uřvati/, /jutro/, /utro/, /mřva/, tj. uspostaviti opreku /r/ — /ř/ iz istih razloga koji su nas naveli da uspostavimo opreku /j/ — /i/, /zajma/, /zaima/, /jako/, /iako/, /sina/. Tu bi, dakle, hrvatski jezikoslovci bili bliži fonološkom tumačenju nego Karadžić: oni imaju *r* za /r/ a dvoslove *er* ili *ar* za /ř/, kao što imaju *j* za /j/ a *i* za /i/.⁹

§ 5. Moguće je i takvo fonološko objašnjenje prema kojem bi /j/ — /i/, /r/ — /ř/ bili u opreci samo onda kad se ostvaruju u susjedstvu samoglasnika: /zajma/ — /zaima/, /jako/ — /iako/, /urvati/ — /uřvati/, /jutro/ — /utro/. Na početku riječi ispred suglasnika, na kraju riječi iza suglasnika i između dva suglasnika: *igla*, *ti*, *sina* — *rt*, *tr*, *mrva*, opreka bi bila ukinuta, te bi se u tim položajima ostvarivali arhifonemi /I/ i /R/: /Igla/, /tI/, /sIna/ — /Rt/, /tR/, /mRva/. Fonemi /i/ i /ř/, koji se fonetski podudaraju s arhifonemima /I/ i /R/, morali bi se smatrati neobilježenim članovima opreka, a fonemi /j/ i /r/ obilježanima. S tog bi stajališta Karadžićevo pisanje bilo nesuvislo: u jednom se slučaju upotrebljava isto slovo za arhifonem /I/ i za neobilježeni fonem /i/ — *sina*, *zaima*, a u drugom se slučaju uzima isto slovo za arhifonem /R/ i obilježeni fonem /r/ — *mrva*, *jutro*. Ilirci, naprotiv, bilježe uvijek istim slovima arhifoneme i odgovarajuće neobilježene foneme: *sina*, *zaima* — *měrv*a, *uěrv*ati ili *màrv*a, *uàrv*ati.

§ 6. Međutim, jezični se osjećaj iliraca ne slaže ni s jednim od dosad navedenih tumačenja. Za hrvatske jezikoslovce ne postoje dva glasa *r* od kojih bi jedan bio nesamoglasan (nenapet) a drugi samoglasan (napet): *r* je u svim slučajevima isti suglasnik. Tu misao najjasnije izražava A. Mažuranić: »Ali uzimati *r* za samoglasnik znači dopuštati, da ima samoglasnikah, koliko slovah; jer nijednoga neima suglasnika, koji se ne bi dao onako kao *r* s onim samostalnim glasom sprěda i straga izgovoriti...«. ¹⁰ Svi su ilirci osjećali prizvuk ° kao poluglas i dovodili ga u vezu s kajkavskim nepostojanim *e*, čime se objašnjava pisanje *er* — *er*, i sa štokavsko-čakavskim nepostojanim *a*, čime se objašnjava pisanje *ar* — *ar*. Tu je vezu primijetio i Karadžić: »Još većma nemaju pravo oni koji u pomenutijem događajima pišu *e* mjesto *a*... jer kad bi se koje od ova dva slova izgovaralo, to bi u našem južnome narječju jamačno bilo *a*«. ¹¹ U pitanju nije ni prozodijska razlika između neslogotvornog i slogotvornog *r* (§ 3) ni fonematska opreka /r/ — /ř/ (§ 4—5), već je posrijedi shvaćanje da popratni glas uz *r* ima vrijednost samostalne jedinice — fonema /°/.

⁹ Za nas ovdje nije važna fonetska priroda razlikovnih obilježja: nesamoglasni — samoglasni ili nenapeti — napeti, usp. mišljenje D. Brozovića u *Die Welt der Slaven* 12 (1967), str. 161—172.

¹⁰ Jonke, op. cit., str. 94—95.

¹¹ Jonke, op. cit., str. 87—88.

§ 7. Fonološko tumačenje u skladu s jezičnim osjećajem iliraca predložio je američki lingvist Charles B. Bidwell.¹² Glas ° ne dolazi samo uz *r* u domaćim i stranim riječima: *m^orva*, *t^or*, *luv^or*, *sart^or* (§ 2), nego se u tuđicama javlja i ispred drugih sonanata: *bicik^ol* »bicikl«, *v^oltava* »Vljava«, *ansamb^ol* »ansambl«, *stiv^ons* »Stevens«, *ajz^onhauer* »Eisenhower«. Naročito su zanimljive pokrate kao SSSR, SAD: njih sričemo kad poredak glasova nije u skladu s fonološkom strukturom, SSSR = *es es es er*, a u protivnom ih slučajju izgovaramo kao obične riječi, SAD = *sad*, HAŠK = *hašk*, BASK = *bask*. Skraćenicu BSK najčešće izgovaramo *b^osk*. U navedenim primjerima ° se ostvaruje u položaju gdje su mogući i drugi samoglasnici, *b^osk* — *bask*, pa ga možemo smatrati fonemom /^o/. Taj se fonem javlja i onda kad nabrajamo suglasnike: *b* = *b^o*, *c* = *c^o*... *n* = *n^o*... *z* = *z^o*, pa /^o/ tvori opreke sa svim kratkim samoglasnicima: /*n^o*/ — /*na*/ — /*ne*/ — /*ni*/ — /*no*/ — /*nu*/. Istina, moglo bi se kazati da /^o/ ne ulazi u sastav običnih, tipičnih riječi, ali ista primjedba vrijedi i za neke druge foneme, npr. /*f*/, koje, unatoč tome, obilježavamo posebnim slovima.¹³

§ 8. Ovome članku, naravno, nije bila svrha da dovede u pitanje Karadžićev i današnji pravopis. Pismo ne može biti vjerni odraz govora: u njemu se uvijek miješaju i sukobljuju fonetska, fonološka i morfološka načela, tradicija i praktične potrebe. Našu je pažnju privukao samo onaj dio raspravljanja u kojem se gramatičari i pravopisci 19. stoljeća pozivaju na jezični osjećaj, i na taj nam način pružaju dragocjene podatke o sustavu vrednota i mjerodavnosti pojedinih govornika. Zaključak je zanimljiv: polazeći od sličnih tvarnih podataka, svi pripadnici date zajednice i svi teoretičari ne dolaze do istih sudova o broju jedinica i njihovim međusobnim odnosima. Dosad je u lingvistici prevladavalo mišljenje da među predloženim opisima valja pod svaku cijenu izabrati najbolji. Budućnost će možda pokazati da je zanimljiviji postupak onaj koji pretkazuje skup prihvatljivih rješenja, promatrajući ih kao predloške mogućih mjerodavnosti u sklopu iste zajednice. Time bi se, dakle, uzimao u obzir ne samo savršeni govornik, nego bi se vodilo računa i o tipovima »nesavršenih« govornika, otprilike onako kako se u fizici uzimaju u obzir, pored savršenog plina, i tipovi nesavršenih, tj. stvarnih plinova. A za proučavanje tipova jezične mjerodavnosti u okviru istoga sustava najbolje je polazište usporedba intuicije i teorije. Trudom što ga je uložio u proučavanje toga pitanja, Ljudevit Jonke nije zadužio samo našu kulturnu povijest nego i suvremenu jezičnu znanost.

¹² *Word* 18 (1962), str. 369. Bidwella je na takvo objašnjenje naveo C. T. Hodge, koji se već prije više od trideset godina pozabavio našim fonematskim sustavom, usp. *Language* 22 (1946), str. 112—120.

¹³ Usp. moj članak o strukturi sloga, *Jezik* 21 (1973—74), str. 1—5, 37—52.

Résumé

SUPPOSITION SUR LA VALEUR PHONOLOGIQUE DE L'R SYLLABIQUE

Nous savons aujourd'hui, grâce aux travaux de Ljudevit Jonke, que les opinions des grammairiens du 19e siècle reposent sur une base solide. Les différents points de vue quant à la manière d'écrire l'*r* syllabique concordent avec les théories phonologiques modernes. Ainsi l'orthographe de Karadžić correspond à la solution de Troubetzkoy, tandis que les propositions des philologues croates s'accordent mieux avec l'analyse préconisée par Martinet. Le sentiment de certains grammairiens, selon lequel l'*r* syllabique représente une séquence biphonématique — voyelle + *r*, trouve sa justification dans l'hypothèse de Bidwell. A partir de ces relations entre l'intuition et la théorie, on pourrait envisager une science du langage qui n'expliquerait pas seulement la compétence du locuteur idéal, mais prendrait en considération aussi la coexistence de plusieurs compétences possibles à l'intérieur d'une même communauté.